

Олег САВЧУК

ЗАСАДИ “ДОБРОВІЛЬНОСТІ” ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СРСР ТА ПОЛЬЩІ ЩОДО УКРАЇНЦІВ 1944–1945 РОКІВ

Врегулювання кордонів між СРСР і Польщею не вирішило долю українців Холмщини та Підляшшя. Розв’язати це питання була покликана переселенська політика. 9 вересня 1944 р. у Любліні підписано угоду між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКВН) про переселення українців з території Польщі до УРСР та польських громадян з території УРСР. З української сторони угоду підписав Голова РНК УРСР Микита Хрущов, з польської – Голова ПКВН – Едвард Осубка-Моравський. У партійних звітах у той час писалось: “Умова виявилась чудовим вирішенням питання про національну меншину в Польщі і була продиктована дружнім відношенням між двома слов’янськими народами”¹.

Як додаток до угоди, 21 вересня 1944 р. вийшла інструкція про переселення українців з Польщі, в якій, крім загальних питань, розглядалися конкретні фінансово-організаційні моменти, пов’язані з реалізацією досягнутих домовленостей. Так, до переїзду в СРСР підлягали усі громадяни української національності з теренів Холмського, Грубешівського, Томашівського, Красноставського, Володавського та інших повітів Люблінського воєводства. Переселення мало бути добровільним. “Жодний примус не може бути посередньо чи безпосередньо застосований” (р. 1, п. 2). Переселенці в Україну мали право розмішуватися за їх бажанням в містах, радгоспах і колгоспах або у місцях ведення індивідуального господарства (р. 1, п. 4). Бажаючим працювати в колективних господарствах пропонували виїжджати на схід, а бажаючих отримати індивідуальні наділи поселяли в західних областях.

Однак на практиці вивезення здійснювалося запланованими маршрутами, ігноруючи думку виселених. Для переселених у колгоспи передбачалося виділення присадибної ділянки від 0,25 до 0,5 га (р. 1, п. 4). Переселенцям, котрі бажали вести індивідуальне господарство, обіцяли надати ділянки не менші від тих, які вони мали перед виїздом, проте не більше 15 га на господарство (р. 1, п. 5а). Безземельним господарям на території Західної України було обіцяно надати від 7 до 10 га землі. (р. 1, п. 5б). Здане в Польщі збіжжя, картопля, городина, сіно, олія забезпечувалося “актами-накладними”, що мали отоварюватися в УРСР або обмінюватися на гроші, відповідно до вартості зданих продуктів. (р. 3, п. 16-18). Кожний евакуйований міг отримати кредит на п’ять років у розмірі 5000 рублів для ведення господарства (р. 4, п. 22). До вивозу з Польщі надавалось: одяг, взуття, білизна, особисті речі, сільськогосподарський інвентар (але не більше двох тонн на родину). Можна було також вивозити коней, худобу, свиней, кіз, птахів, а також професійні знаряддя праці (р. 5, п. 24). Заборонялося вивозити: гроші (більше 1000

злотих), золото в зломі, дорогоцінне нешліфоване каміння, антикваріат, зброю, фотографії (крім особистих), мапи, меблі тощо. Крім того, на новому місці проживання гарантувалося пільгове отримання житла. Рухоме та нерухоме майно, залишене переселенцями, підлягало описові та оцінці згідно з нормами страхування 1939–1940 рр. і поверненню рівноцінного майна в УРСР. Переселенці мали право виїжджати разом з родиною (дружина, діти, мати, батько, внуки та інші, з ким велося спільне господарство).

На жаль, дані приписи значно відрізнялися від реалій життя і не були реалізовані на практиці. Микита Хрущов писав до Осубки-Моравського: “Проведена спільна робота по виробленню Угоди про евакуацію українського населення з Польщі та польського населення з УРСР будуть сприяти дальшому зміцненню дружби між польським та українським народами”². Іншою міждержавною умовою, що безпосередньо стосувалась акції взаємного переселення українців та поляків, була польсько-радянська умова між Тимчасовим урядом національної єдності та урядом СРСР, підписана Андрієм Вишинським та Зигмундом Монделевським, а також протокол у справі зміни громадянства від 6 липня 1945 р.³ Дана умова не змінювала попередньо підписаних положень від 9 вересня 1944 р., а стосувалась зміни громадянства на рівні СРСР. Згідно з досягнутими домовленостями, уряд СРСР згодився визнати право польських громадян до 17 вересня 1939 р. польської та єврейської національності на зміну радянського громадянства і дозволив їм переселення до Польщі. Право на зміну громадянства допускав і Тимчасовий уряд національної єдності для осіб української, російської, білоруської та литовської національності. Проте ця умова ігнорувала бажання українців (постійних громадян Польщі) залишитись у польському громадянстві.

Між цими двома, на перший погляд аналогічними документами, є суттєва відмінність. Головне полягає у тому, що в 1944 р. договір підписали два маріонеткові уряди двох невизнаних у світі держав, причому Польща взагалі обмежувалася територією Малопольщі. Через декілька місяців ПКВН перестав існувати. Таким чином, ця угода могла бути проголошена незаконною у будь-який потрібний момент. У другому ж випадку, умова про взаємне переселення була підписана вже між суб’єктами міжнародного права, оскільки Польщу визнано лише після 3 липня 1945 р., а до новоствореного уряду Національної єдності увійшли також представники лондонського уряду.

Реалізація підписаної умови розпочалася зі створення апарату з питань переселення. Центрами по влаштуванню головних представництв урядів обрано з польського боку Люблін, а з радянського – Луцьк. Головним уповноваженим уряду УРСР до справ евакуації українців призначено заступника наркома хімічної промисловості Михайла Підгорного, а з польського боку головним представником поставлено Юзефа Беднажа. Заступниками М. Підгорного були заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненко та завідувач відділу наркомату іноземних справ УРСР М. Романенко. Для допомоги головним уповноваженим призначено також районних уповноважених і представників, експертів та технічний персонал. Районні представництва почали організовувати в жовтні 1944 р. У Люблінському воєводстві створено сім апаратів уповноважених: у Холмі, Грубешові, Томашові, Замості, Красноставі, Білгораї та Володаві. Документи на переселенців з інших повітів оформляли через

найближчі представництва або через центральне представництво у Любліні. На 9 жовтня 1944 р. увесь апарат головного радянського уповноваженого складався з 193 представників⁴. Безпосередньо у Любліні знаходилося, за штатом, 60 осіб. На місцях з обох сторін апаратом керували районні представники у справах евакуації, яким підпорядковувався особовий та технічний персонал⁵.

Уряд УРСР розпочав комплектування штату районних представників з жовтня 1944 р. За національним складом 80% були українцями, 20% складали росіяни та інші. З вищою освітою у переселенських комісіях працювало майже 30%, близько половини – з середньою і незакінченою середньою освітою, 7% – з нижчою освітою. За даними попередньої роботи понад 30% в апараті уповноваженого та понад 60% районних представників мали досвід керівної радянської, господарської і партійної роботи⁶.

Переселенська акція розпочалася в жовтні 1944 р. Районні представники уряду УРСР насамперед встановили контакти з відповідними структурами з польської сторони і органами місцевої влади. Члени переселенської комісії займалися розповсюдженням інформації про порядок та умови переселення, виїжджаючи у гміни та села. Допомогу у проведенні агітації та пропаганди надавали військові коменданти Червоної армії. Крім того, польсько-радянські комісії встановлювали чисельність українського населення, збирали оголошення на виїзд і реєстрували бажаючих на виїзд, оцінювали вартість їх майна та допомагали в організації транспорту. Перший ешелон з переселенцями було відправлено з села Стрільці Грубешівського повіту. Він складався з 28 вагонів, у яких виїздили власники 78 господарств чисельністю 290 осіб. Потяг рушив зі станції Володимир-Волинський з призначенням на станцію Ново-Хортиця Запорізької області⁷.

Як зазначалося вище, інструкція передбачала добровільну умову переселення. Про такий принцип виїзду українців і поляків говорила й уся пізніша радянська та польська історіографія. Цю тезу відстоювали І. Євсєєв⁸ та А. Щесняк і В. Шота⁹. Через багато років після переселення віце-міністр громадської адміністрації Владислав Вольський у розмові з редактором одного з журналів стверджував, що “ніхто з польського, ні з радянського боку не натискав, ані не змушував до виїзду”¹⁰.

Прискорене переселення українців та поляків було в інтересах як радянського уряду, так і ПКВН. Пояснювалося це прагненням якнайшвидшого закріплення статусу визначених і узгоджених кордонів. Тому вже в самій інструкції було закладено підставу для можливого порушення умови про добровільність. Виявлялося, що зголошення до виїзду могло подаватись як в письмовій, так і в усній формі, що слугувало підставою для складання списків бажаючих покинути рідні терени. Пізніше підстава усного зголошення стала предметом значних зловживань.

“Добровільність” часто стимулювалася різними обставинами, зокрема, зруйнованим війною господарством, безземеллям, втратою у родині, а особливо терором з боку польської влади. Люди погоджувалися виїжджати на схід, коли вже нічого іншого не залишалось. Основна ж частина українців не мала ані найменшого бажання покидати свої прабатьківські, обжиті землі та шукати “кращого життя” у Радянському Союзі.

У зв'язку з небажанням українців виїжджати до УРСР, ініціатори акції шукали різні методи тиску. Перші такі спроби насильницького переселення відбулися вже на самому початку депортаційної акції. Люблінський воєвода у листопаді 1944 р. у листі до Президії Крайової Ради Народової (КРН) та ПКВН писав: “українське населення завжди буде осередком фашистських, реакційних, протипольських і антирадянських дій. Тому термін “добровільності” в угоді про переселення є неслухним і ми повинні йти на примусове переселення усіх тих, що в часі окупації визначилися як українці і в своїй масі співпрацювали з німцями”¹¹. Під час конференції у люблінського воєводи 16 березня 1945 р. грубешівський староста запропонував для тих, що не хочуть добровільно виїжджати до УРСР, створити табори та тримати їх по 2-3 тижні, “поки не зроблять правильний вибір”¹².

Проте переселенська акція не отримала очікуваного розмаху. З початком 1945 р., кількість “добровольців” на виїзд різко зменшилась, а до середини 1945 р. майже припинилася. До 1 лютого 1945 р., тобто до офіційно встановленої дати закінчення переселення, з усіх українських територій Польщі виїхало 63 тис. осіб. Внаслідок посилення адміністративного тиску до кінця серпня чисельність вивезених зростає до 160 тис. осіб¹³. У Люблінському воєводстві відсоток виселених був майже вдвічі вищим, ніж у Ряшівському. Як видно з таблиці, найбільше людей виїхало з Холмського (95%) та Замойського (93,3%) повітів. Усього ж з Люблінського воєводства станом на 15 серпня 1945 р. виїхало 125381 особа, що становило 66,4% усіх зареєстрованих українців¹⁴.

Депортації українців Холмщини (жовтень 1944 – серпень 1945 рр.)

Повіти	К-сть українців		К-сть зголош. до виїзду		Виїхало		%
	Род.	осіб	Род.	осіб	Род.	осіб	
Білгорай	4810	18011	4273	15956	4262	15912	88,6
Холм	8667	32877	8288	31774	8235	31549	95
Грубешів	18934	71098	11478	39644	9770	33830	51,6
Красностав	1072	3315	953	2932	874	2707	81,5
Томашів	11823	47292	7745	26900	6973	25378	59
Володава	5299	19352	4137	14247	3039	10569	57,4
Замость	1648	5853	1648	5853	1537	5436	93,3
Разом	52252	197798	38522	137306	34690	125381	66,4

Посилення переселенського тиску не дало стовідсоткового результату. Серед причин зменшення кількості бажаючих у другій половині 1945 р. було те, що на той час вже відбувся виїзд основної маси малоземельних та незаможних селян і розпочався процес нелегального повернення раніше переселених українців. Додала

впевненості українцям і активізація діяльності ОУН–УПА, яка закликала не покидати своїх домівок.

Головним мотивом повернення на батьківщину було злиденне, тяжке життя в УРСР. Працюючи у колгоспах, люди опинилися на межі виживання. Запаси харчування, які закінчилися взимку, навесні неможливо було поповнити. Прибувши на місце, люди не отримували повноцінного житла, ані будівельного матеріалу, не забезпечувалися паливом, одягом, кормом для тварин. Багато дітей не відвідували шкіл¹⁵.

Чисельність втікачів з СРСР до Польщі почала зростати вже в 1945 р. Так, у Грубешівський повіт до липня 1945 р. повернулося 80 родин, Більський – 60 тощо¹⁶. Українці масово нелегально перетинали кордон та поверталися до рідних домівок, часто видаючи себе за репатрійованих поляків. Проте зазвичай у їхніх угіддях вже жили репатріанти з СРСР. Це призводило до гострих конфліктів, які не могли залишатися поза увагою влади. Головний уповноважений уряду Польщі до справ евакуації українського населення Ю. Беднаж вислав розпорядження про необхідність припинити потік повернених українців. “Усі ці реемігранти розголошують по цілій околиці різні некорисні для евакуації вісті з СРСР. Такий стан речей не заохочує до евакуації”¹⁷. 16 липня 1945 р. люблінський воєвода В. Рuzга видав розпорядження, в якому зазначалося, щоб особу без польського громадянства, переселену згідно з умовою між урядами УРСР та Польщі, котра повернулася до Польщі, розглядати як іноземця. А у випадку підтвердження нелегального перетину кордону або при відсутності дозволу на перебування в Польщі, ці іноземці підлягали виселенню і примусовому поверненню до кордону¹⁸. Кожна особа, яка взяла до рук евакуаційні документи, автоматично ставала громадянином СРСР. І будь-яка допомога розцінювалась як порушення польсько-радянської умови і підлягала покаранню¹⁹. Проте й ці заходи не могли стримати потоку втікачів. У своєму листі до Вольського у 1946 р. Ю. Беднаж писав, що у Білгорайський повіт повернулося 30% виселених. “Так можуть повернутись взагалі усі вивезені”, – писалось у листі²⁰.

У звітах люблінського воєводи за 1945 р. читаємо: “Липень: українське населення не хоче їхати за Буг. Серпень–вересень: населення так і не хоче виїжджати. Ходять чутки, що їх будуть виселяти насильно до СРСР. Жовтень: добровільних заяв на виїзд до УРСР не зареєстровано.”²¹ На 1 листопада 1945 р. з Люблінського воєводства виїхало 128400 осіб, що становило 70% загальної кількості українців.

Процесу насильницької депортації передувала пропагандистська акція, спрямована з однієї сторони заохотити до виїзду, з іншої – створити прокомуністично, пропольсько настроєну верству серед українців. 24 липня 1945 р. у Міністерстві публічної адміністрації у Варшаві відбулася конференція, на якій розглядалось українське питання в Польщі. У конференції брала участь українська делегація. Головні проблеми, які піднімали українці, – це прагнення залишитися на своїх землях і можливість національного розвитку (свобода віровизнання, культури, преси, шкільництва). Українці також висунули вимогу користування усіма правами польського громадянина. Від імені українців Люблінського воєводства у конференції брав участь Микола Королько. Він наголосив, що 50% українців виїхали до УРСР. Натомість залишилась інша частина, дуже прив’язана до своєї землі, змішані подруж-

жя, лояльно налаштовані до польської держави. Проте позиція польських міністрів у цій дискусії була однозначною: “Місце українця є на Україні, – говорив директор Бюро Президії Ради Міністрів Жуняк. – Нині ситуація дуже добра. Маєте свою Велику Україну. А ми маємо тенденцію, щоб бути державою національною, а не багатонаціональною. Не хочемо нікому робити кривди, але хотіли б усунути проблему національних меншин”²². Цю думку підтримав Міністр публічної адміністрації Грабовський: “Українські осередки є осередками неспокою. Вважаю, що більшість українського населення вороже наставлене до нашої держави. Вважаю, що буде найкраще, щоб українське населення звільнило цю територію”. Проте найбільше вражають виступи деяких українських делегатів, які стояли на ворожих позиціях до українського населення. “Це мусить торкнутись усіх, тільки не мене”, – так м’яко можна розцінити виступ д-ра Василя Войтовича: “Реакцію можна побороти тільки спільно. Без війська нічого не вдасться зробити. Властиво населення на 90% є спокійним і хоче виїхати частково на захід. Населення неспокійне належить примусово виселити, а банди ліквідувати”²³.

У серпні 1945 р. польською пробільшовицькою владою була створена так звана українська делегація Люблінщини, яку очолив Микола Королько. Члени делегації були уповноважені люблінським воєводою до проведення пропагандистської акції серед українського населення шляхом організації у тих повітах спеціальних комітетів, які утримувалися за гроші політичного департаменту Міністерства громадської адміністрації. Цією делегацією був виданий пробільшовицький і пропольський меморіал, нібито прийнятий від імені українського населення східних повітів Люблінщини, Краківського та Ряшівського воєводств. У меморіалі делегати визнали правильним план переселення українців з Польщі та польського населення з СРСР, засудили діяльність “української реакції в особі буржуазії, куркулів і кліру та реакційних банд з-під знаку УПА”. На підставі цього українська делегація вважала за потрібне: “вжити усіх необхідних заходів включно з впровадженням війська, з ціллю ліквідації українських і польських банд, котрі дезорганізують політично-господарське життя, стоять на перешкоді до переселення на Радянську Україну”. Українському населенню, що залишилося, делегати пропонували надати ті ж права, які мали поляки, додавши, що “коли українського населення залишиться мало і воно буде розпорощеним, то з економічної точки зору цілком виправданим залишиться його асиміляція. В кінці документа делегати Люблінщини закликали українців “допомогти польським владам у ліквідації банд УПА”²⁴. Меморіал був підписаний головою делегації Миколою Корольком. Українські делегати отримали завдання організувати збори в усіх повітах з участю представників всіх гмін та громад, щоб представити думку польського уряду щодо цього питання. На зборах вибирали пропагандистські комітети для проведення пропагандистської акції серед українців. Варто додати, що їхня діяльність так і не дала відчутних результатів. Українці згодні були погодитись на будь-які компроміси з владою, щоб залишитися на своїх землях “з діда прадіда”²⁵. Таким чином, у меморіалі була закладена тенденція подальшої долі українців східних польських земель, яка почала реалізовуватися вже з серпня 1945 р.

27 серпня 1945 р. люблінський воєвода В. Рuzга оприлюднив відозву до українського народу, в якій, зокрема, говорилося: “щоб допомогти Вам пересе-

литись з Вашим майном і добутокм, забезпечити Вас перед терористичними бандами розбійницьких елементів, які намагаються перешкодити переселенчій акції, приділені будуть Вам для Вашого забезпечення і охорони військові відділи, які будуть піклуватися Вами аж до кордонів української республіки. Забезпечення обійме відтранспортування Вас до залізничних станцій, а також охорону потягів”²⁶. Таким чином, “на побажання трудящих”, за звичною радянською схемою, на територію, заселену українцями, було введено вірні режиму військові частини для насильницького виселення.

- ¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 10–11.
- ² AAN. PKWN, sygn. 1/16, s.1.
- ³ AAN. GPR w Lublinie, t.1, s.16–17.
- ⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 13.
- ⁵ AAN. GPR w Lublinie, t. 9.
- ⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 17–8.
- ⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4356. – Арк. 26.
- ⁸ *Евсеев И.Ф.* Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики 1944–1960. – Киев, 1962. – С. 47.
- ⁹ *Szczesniak A., Szota W.Z.* Droga donikąd. Działalność OUN i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa 1973. – С. 223.
- ¹⁰ *Трухан Мирослав.* Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984 рр. – НТШ. – Т. 208, Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1990. – С. 11.
- ¹¹ AAN. KRN. – Sygn. 82. – S. 103.
- ¹² WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 59. – S. 33.
- ¹³ *Трухан Мирослав.* Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984 рр. – НТШ. – Т. 208, Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1990. – С.14.
- ¹⁴ AAN. GPR w Lublinie. – Sygn. 23. – S. 39.
- ¹⁵ *Білас Іван.* Репресивно-каральна система в Україні. – Київ, 1993. – Т. 1. – С. 221.
- ¹⁶ WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 62.
- ¹⁷ WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 62.
- ¹⁸ WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 62.
- ¹⁹ AAN. GPR w Lublinie. – Sygn. 2. – S. 23.
- ²⁰ AAN. GPR w Lublinie. – Sygn. 172. – S. 386.
- ²¹ WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 201. – S. 48–49.
- ²² AAN. VI Oddział KC PPR, 295/II–58. – S. 1–7.
- ²³ AAN. VI Oddział KC PPR, 295/II–58. – S. 1–7.
- ²⁴ WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 55. – S. 11.
- ²⁵ WAPL. UWL. WSP. – Sygn. 55. – S. 19–21.
- ²⁶ AAN. GPR w Lublinie. – Sygn. 179.